

יעד בירן

עם כיפה או בלעדיה

מראה טחנת הרוח של ירושלים ב-150 שנותיה

טחנת הרוח של משכנות שאננים הפכה זה מכבר לחלק בלתי נפרד מנופה של ירושלים: מגדל אבן המתנשא לגובה של כ-15 מ' ובראשו כיפת מתכת וכנפיים. מראה הטחנה היום הוא פרי השיפוץ הגדול האחרון שנעשה בה, בשנת 1967. אז עוצבה הרחבה הקטנה הסמוכה לטחנה כאתר תיירות ובמקום הוצבה מרכבתו של משה מונטיפיורי. כך הפך המכלול כולו למעין יד זיכרון לפועלו של הפילנתרופ שבנה את השכונה ואת הטחנה שבה. אולם מראה זה של הטחנה שונה מהמראה המקורי, וייתכן אף כי הוליד כמה מן הטעויות השגורות בנוגע לגלגולים שעברה עד שהגיעה לצורתה כיום. עיון מדוקדק בתמונותיה של טחנת הרוח לאורך 150 שנותיה מסייע להעמיד דברים על דיוקם.

יעד בירן הוא מורה דרך ומדריך ותיק בירושלים. בשנה האחרונה עסק בתחקיר ויזואלי מעמיק על משכנות שאננים, ימין משה וסביבתן.

WINDMILL AT JERUSALEM.
 The House of Representatives has resolved to be erected at the foot of Mount Zion, about a quarter of a mile from the Zion Gate, a windmill for the use of the poor who had previously the laborious task of grinding their corn by hand. The mill was constructed and millwright, of Canterbury, under the general superintendence of Mr. F. H. Liddell. Great difficulty was experienced in landing the machinery at the site, owing to the narrowness of the street, and strong winds. The mill is being put up by about forty men. It is intended to be erected on the site of the old mill, which was destroyed in 1848. The mill is to be erected on the site of the old mill, which was destroyed in 1848. The mill is to be erected on the site of the old mill, which was destroyed in 1848.

THE FIRST WINDMILL AT JERUSALEM.

the double millstone which it was to be used for. The mill was erected at the foot of Mount Zion, about a quarter of a mile from the Zion Gate, a windmill for the use of the poor who had previously the laborious task of grinding their corn by hand. The mill was constructed and millwright, of Canterbury, under the general superintendence of Mr. F. H. Liddell. Great difficulty was experienced in landing the machinery at the site, owing to the narrowness of the street, and strong winds. The mill is being put up by about forty men. It is intended to be erected on the site of the old mill, which was destroyed in 1848. The mill is to be erected on the site of the old mill, which was destroyed in 1848.

REVOLUTION HOUSE.
 The category of which the name is a correct representation, having as its object the preservation of the original character of the building, it is from thousands of miles on an object which every Englishman would regard as particularly interesting, on account of its connection with one of the most important events in British history.

הרחיים העמד על אבני גזית מרובעות, עובי כחלו שלשה וגבהם חמשים רגל. הבנין נבנה לתלפיות בכל ההמצאות ותחבולות החדשות אשר נעשו לרחיים כאלו בימים האלו. כנפי הרחיים בעו ארבע אבנים גדולות מאד ("המגיד", 12.1.1859).

זהות המהנדסים שהוקדו בידי מונטיפיורי על מלאכת הבנייה, ששם נשטם בדרך כלל מספרי ההיסטוריה נחשפה לימים במחקרו של שאול ספיר. המהנדסים והבנאים היו שלושה בנים למשפחת הולמן - ג'ון ג'ימס, צ'רלס, ותומס ריצ'רד. משפחת הולמן מהעיר קנטרברי, הסמוכה לרמסגייט עירו של מונטיפיורי, הייתה משפחה של בני טחנות רוח והאחראית לבנייתן של 12 טחנות רוח במחוז קנט. הטחנה שנבנתה בירושלים היא מטיפוס "טחנת המגדל", המורכבת ממגדל בנוי הקבוע במקומו וראש נייד המתקן בקצהו וחופשי להסתובב לכיוון הרוח. באזורים שונים ברחבי אירופה קיבל ראש הטחנה צורות שונות. במחוז קנט, שממנו כאמור באה משפחת הולמן, היה נפוץ ראש דמוי קרון וזהו אף הראש שנבנה בירושלים. כדי שהטחנה תוכל לתפקד ביעילות, חייב ראשה לפנות לכיוון הרוח בכל עת, ולפיכך מובן כי הכיפה הקבועה כיום בראש הטחנה אינה משחזרת את צורתה המקורית. ואכן, בתמונות ובאיוורים של הטחנה משנותיה הראשונות אפשר לראות את הראש דמוי הקרון, כשבקצהו שבשבת קטנה שתפקידה היה לסובב את ראש הטחנה ואת כנפיה הראשיות לכיוון הרוח.

על פי מחקרו של ספיר, על אף שנטו לחשוב כי הטחנה פעלה זמן קצר בלבד, הרי שבמציאות פעלה קרוב ל-20 שנה. ספיר אף דוחה את הטענות בדבר איכותה הלקויה של הטחנה, ומדגיש כי נבנתה בתכנון משובח, פרי עבודתם של טובי המהנדסים האנגלים. רק כשהגיעה לארץ טחנת

טחנת קמה או טחנת רוח?

"הטחנה הזאת מעולם לא טחנה קמח", פסק יהודה עמיחי מתוך חירות פואטית בשירו, "היא טחנה אוויר קדוש וציפורי געגועים של ביאליק [...] אבל היא לא טחנה קמח מעולם" (י' עמיחי, עכשיו ברעש: שירים 1968-1968). האמת ההיסטורית, כך נראה, שונה מעט. בנייתה של טחנת רוח אנגלית בירושלים של המאה ה-19 הייתה אמנם אתגר לא פשוט, כפי שמדווח עיתון "המגיד" בן התקופה, אולם בסופו של דבר נשלמה העבודה לשיעועות רצונם של אנשי ירושלים:

בעמל רב צלחה בידי האומנים להביא את הבנין הגדול הזה עד שער יפו. כל חלק ממנו לבדו משכוהו ארבעים אנשים ליבשה מהאניה אשר הובא בו, וארבעה ירחים חלפו טרם הובא הבנין לירושלים. ובאחרונה צלחה בדיהם להעמיד הבנין על מכונו בלי אסון ופגע. מגדל

"טחנת הרוח הראשונה בירושלים" בעיתון לונדון, 1858

"סנצ'ו פוסה" לרגלי הטחנה, 1946 (צילום: אנה ריקבוין בריק, הארכיון הציוני המרכזי)

תכנית השיפוץ של האדריכל אשבי, 1921
 Reproduced by kind permission of the Ashbee family, and the Provost and Fellows of King's College, Cambridge — King's College Archives (CRA/21/5/3)

הקיסור נטלה זו את הבכורה מטחנת הרוח, ושיפוצה של זו כבר לא היה כדאי.

טחנת רפאים

כשיצאה טחנת הרוח מכלל שימוש, הלכה ונשחקה כిפת הקרון המקורית של הטחנה, והמנגנון החבוי תחתיה נחשף. באותן שנים, בראשית המאה ה-20, מיקם עגנון את אחת מסצנות השיא של הרומן "תמול שלשום", כאשר הכלב בלק מוצא מסתור בטחנה הנטושה והמתפוררת:

"נכנס בלק והניח את עצמו לישון. שכב במקום ששכב כשהרוח מתגלגלת והולכת וקוראת, דא וילנא דא וילנא, כדרך הרוח שמתגלגלת בריחיים ונדמה שקוראת וילנא וילנא. אמר בלק מה את מקשקשת לוילנא לוילנא, והרי אני מכולל אונגריין. ומיד נהג חשיבות יתירה בעצמו כאילו היה מקבל חלוקה אונגרית" (ש"י עגנון, תמול שלשום, ירושלים תש"ו, עמ' 571).

בשל מצבה של הטחנה באותה תקופה, אין זה פלא שעגנון בחר להניח לכלב החוצות המגורש לנום בה בלילה, ולפגוש דווקא בה לילית המנסה להניא אותו מלשוב למאה שערים... כשהגיעו הבריטים לירושלים חשו אחריות לשיקומה של העיר ולשימורה, ובימיהם עברה ירושלים שינוי ממשי. תחת שלטון הבריטים, בראשית שנות ה-20, העלה האדריכל צ'רלס רוברט אשבי את ההצעה הראשונה לשיקומה של טחנת הרוח. כפי שניתן לראות בתמונה אשבי הציג לבנות כיפה קבועה בראש הטחנה, השונה מכיפת הקרון המסתובבת המקורית שלה. הצעת השימור של אשבי לטחנה הייתה אחת מרבות לשימור מבנים שונים בירושלים: משוק הכותנה ושוק הבשמים ועד לברכת המגדלים ואפילו שוק מחנה יהודה.

אשבי היה מזכירה של האגודה למען ירושלים (Pro-Jerusalem Society) שהוקמה ביוזמת מושל ירושלים רונלד סטורס ופעלה בעיר בשנות המנדט. הוא אף היה פעיל בתנועת Arts and Crafts הבריטית, שביקשה לחדש את האומנויות המסורתיות כאמצעי התנגדות לתיעוש המוגבר של החברה המודרנית. בניגוד לחבריו לתנועה, לא שלל אשבי מכל וכול את קיומה של העיר הגדולה ואת הייצור התעשייתי, אך ביקש לבנות את העיר תוך שאיבה ממקורות אומנותיים וסגנוניים מסורתיים, וכך להעניק לה איכויות אנושיות. ברוח דומה ביקש לשקם את ירושלים, ומבנה טחנת הרוח היה בעבורו חלק ממערכת של מבנים עתיקים בעיר שיש צורך לשקמם. ואולם תכניתו של אשבי לא יצאה לפועל, בסופו של דבר, כפי שאפשר לראות מתמונות של הטחנה שצולמו במהלך שנות ה-20, והטחנה הוסיפה להמתין לגאולתה.

בגילוי ראש

בשנות ה-30 ערכה העירייה לבסוף פעולות שיקום של הטחנה, אולם לא על פי תכניתו של אשבי, והמנגנון המתפורר הוסר מראש הטחנה בלי שיחליף אותו דבר. כנפיים חדשות הדומות לכנפיים הישנות שהתפוררו חוברו אל מבנה הטחנה בחיבור מלאכותי, שכן המנגנון עצמו לא היה קיים עוד. האזור הסמוך לטחנה הוכשר כגן ציבורי קטן לרווחת התושבים, וכך, בגילוי ראש, עמדה הטחנה עד לשנת 1948, כפי שאפשר לראות בתמונות משנות ה-40.

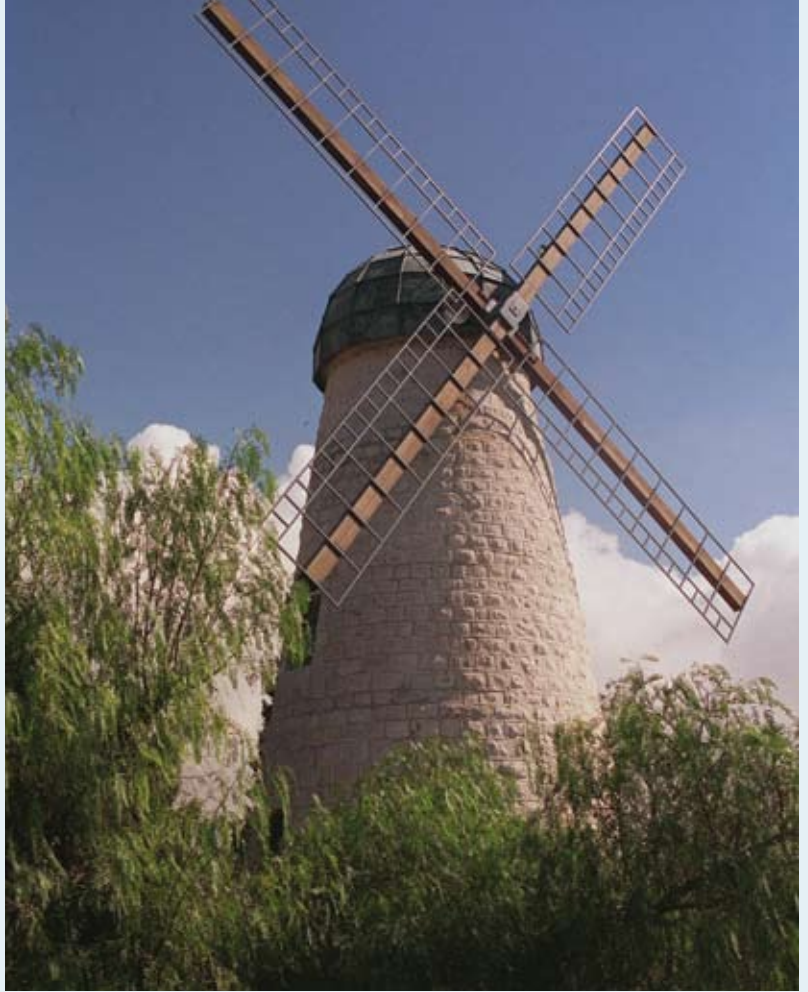
אחת התמונות המפורסמות בהיסטוריה של ירושלים היא תמונת פיצוץ של טחנת הרוח בידי הבריטים בשנת 1948. אך אם עמדה הטחנה נטולת ראש כבר שנים ארוכות לפני כן, מה נותר לפוצץ בה?

במהלך הקרבות בירושלים ב-1948 נותרה שכונת ימין

עקבות הפיצוץ בטחנה (הר ציון ברקע), 1950 (צילום: פריץ כהן, לע"מ)

פיצוץ עמדת ההגנה בכיפת הטחנה, 1948

שיפוץ הטחנה, 2000
(צילום: יעקב סער, לע"מ)

ושוב עם כיפה

נראה כי בראשית שנות ה־60 בוצע שוב שיקום חלקי של הטחנה, כפי שנעשה בשנות ה־30. חזונו של אשבי לשיקום טחנת הרוח הוגשם לבסוף ב־1967: בראשה של הטחנה נקבעה הכיפה המוכרת לנו היום, והמרחב שסביבה עוצב כאתר תיירות. שיפוץ הטחנה היה יריית הפתיחה בפרויקט שיקום השכונה הכולל, ובתמונות שצולמו בעת שיפוץ שכונת ימין משה אפשר לראות כי בשעה שהטחנה כבר עומדת משופצת, השכונה עודנה מצויה במצבה העגום מתקופת הקו העירוני.

בראשית שנות ה־80 נוצל חלל הטחנה הריק לשימוש הולם, והפך למוזיאון קטן המנציח את פועלו של מונטיפיורי בירושלים. מוזיאון זה נסגר זה מכבר, ומוזיאון חלופי שישכון גם הוא בשכונה נמצא בשלבי תכנון. בשנת 2000 עברה הטחנה שיפוץ כללי, וכך עמדה חודשים אחדים ללא כנייה, שהוסרו הפעם לצורך תחזוקה. הצעה נועזת שנידונה בעת האחרונה ושעשויה לשנות שוב את פניה, היא שחזור מלא של מנגנון טחנת הרוח כפי שהיה במקור. כך יוכלו התיירים והמבקרים להתרשם מ"הדבר האמיתי" ותוחזר עטרה ליושנה.

הטחנה האחרת של ירושלים

טחנת הרוח במשכנות שאננים הייתה הראשונה בירושלים אך לא היחידה. במקורות ההיסטוריים מוזכרות טחנות נוספות שפעלו בעיר, ואחת מהן שרדה עד היום ברחוב רמב"ן בשכונת רחביה. טחנה זו נבנתה בשנת 1975 בידי הכנסייה היוונית אורתודוקסית וסיפקה שירותי טחינה מסובסדים לבני העדה העניים.

גלגולי טחנה זו מעניינים בהשוואה לאלה של הטחנה במשכנות שאננים. בראשית המאה ה־20 הפסיקה הטחנה לפעול והפכה לבית מגורים שהחליף מספר בעלים ודיירים. בין השאר גרו בה ח'ליל סכאכני, מחנך ואיש ציבור פלסטיני, ואריך מנדלסון, אדריכל יהודי גרמני חשוב שפעל אף בירושלים. בימיו של מנדלסון התפרסמה הטחנה בקבלות הפנים שנערכו בה לשמנה וסלתה של ירושלים. נתן אלתרמן ביקר בחריפות את המנהג באחד משיריו: "טחנה עתיקה נזדמנה לנו כאן, ותהיה למבצר בני אירופה באסיה, הכנפיים קוצצות, בה לא קמח נטחן, אם אין קמח יש פנטסיה".

בשנות ה־70 נמכרה הטחנה לקבלן, והלה ביקש להרסה ולבנות תחניתה בית מגורים. במאמץ משותף של צוות אדריכלים ושל עיריית ירושלים הוצעה תכנית חלופית להצלת הטחנה, ולבסוף רכש אותה היזם אדוארד רייכמן והפכה למרכז קניות ייחודי. כך משמש הבניין מצד אחד לצרכים יום־יומיים ומצד אחר הוא מוסיף להיות מונומנט היסטורי תיירותי בנופה של העיר.

משה מבודדת מחלקיה היהודיים האחרים של העיר. תושבי השכונה פונו ממנה והיא בוצרה ביצור מסיבי בידי מגיניה. כחלק מתכנית הגנה זו נבנתה עמדת בטון מבוצרת למקלע בראש הטחנה, אלא שעמדה זו לא מצאה חן בעיני הבריטים, וחבלן נשלח לפוצץ את העמדה. החבלן חשש לפגוע במבנה ההיסטורי, ולכן קימץ בכמות חומר הנפץ שהניח, כדי שזה יהרוס את עמדת הבטון בלבד ולא את הטחנה עצמה. זהירותו היתרה גרמה לכך שהעמדה לא נפגעה כלל. ביום המחרת הגיע למקום חבלן נוסף והצליח לפוצץ את העמדה תוך פגיעה מזערית בטחנה עצמה. לצלמים שהיו באותה עת בירושלים הייתה שהות מספקת כדי להגיע למקום ולהנציח את הרגע המדויק של הפיצוץ באופן מושלם.

בתצלום נראה אמנם כאילו הפיצוץ פגע בראשה של הטחנה עצמה, אולם הפגיעה כוונה למעשה אך ורק כלפי עמדת הבטון שבראשה. הריסת העמדה לא ריפתה את ידיהם של מגיני ימין משה, והם מיהרו לבנות את העמדה מחדש, הפעם מעט מתחת לראש הטחנה, כך שזו לא תיחשף פעם נוספת לעיני הבריטים. בתמונות שצולמו לאחר אפריל 1948 אפשר להבחין בבירור בסימני הפיצוץ: הכנפיים שהוצבו במקום בידי העירייה בשנות ה־30 נותרו מעוקמות וחבולות, נדבך אחד או שניים בראש הטחנה נפגעו אף הם ושרידי עמדת הבטון מציצים מראש הטחנה. בימי העיר המחולקת נותרה הטחנה לעמוד בלי כיפה, ממש כמו בעשרות השנים שקדמו להם.

- לעיון נוסף:
1. ר' גפני, חלומות ורוח: משכנות שאננים 1860-2010, ירושלים תשע"א.
  2. נ' היזלר-רובין, "תכנון העיר האמנותית: צ'רלס רוברט אשבי בירושלים 1918-1922", קתדרה, 117 (תשרי תשס"ו), עמ' 81-102.
  3. ר' יורעאל, "שכונה במערכה: ימין משה", מ' נאור (עורך), ירושלים בתש"ח (עידן 2), ירושלים 1983, עמ' 80-94.
  4. ש' ספיר, "מקנטרברי לירושלים: חקר תולדותיה של טחנת הרוח האנגלית בירושלים לאור גילויים חדשים", קתדרה, 81 (תשרי תשנ"ז), עמ' 35-60.